

Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában

A fővárosunk történeti emlékeinek feltárását szolgáló levéltári kutatás Buda törökkori viszonyaira vonatkozóan eddig ismeretlen és figyelemre méltó adatról számolhat be. Az Országos Levéltár Nemzeti Múzeum törzsanyagának 1687. évi iratait magában foglaló kötege Buda város tanácsának egy a kamarai adminisztrációhoz intézett levelét őrzi.¹ Az okirat keltezési évszámának utolsó számjegye — a papiros sérülése következtében — kiszakadt, így az évszámnak csupán három első számjegye olvasható, ennek a hiánynak pótlására aztán későbbi írással az 1687-es évszámot vezették rá.² A levél tartalma, mint arra alább rámutatunk, korábbi eredetre utal, a megtévesztő bejegyzésnek tulajdonítható tehát, hogy azt a gyűjteményes anyag 1687. évi iratai közé sorolták és ezzel kívül esett azon a körön, amelyre a hódoltság korára vonatkozó eddigi kutatás kiterjedt.

Budán 168(?) július 17-én kelt [Ofen den 17 July 168(?)] és német nyelven írt levélben (34–35. kép) Buda katolikus bírása és tanácsa (Rom. christl. Catho. R. Richter und Rath Alda) arról értesíti a kamarai adminisztrációt, hogy a vérszomjas török egy tekintélyes polgárnak mint vádlottnak, aki egyúttal esküdt is volt (einen angesehenen Mann scilicet der delinquent war ein Geschworener) állítólagosan elkövetett cselekménye miatt (wegen muthentlichen Vergehen) fülét, orrát és kezét leüttette. A fogadásra felkészültek, bíznak abban, hogy Lipót király diadalmas hadai rövidesen megszabadítják őket a török iga alól és szenvedéseiknek vége szakad. Híreket várnak, az egyik (a levél sérülése folytán olvashatatlan elnevezésű) kapu sáncát csak gyengén őrzik, ezt miután a basa nem gyanakszik, könnyen átadhatják. Eddig a levél. Az összehajtott lapot Buda város pecsétje zárja le, ezt a középkorban is használatos háromtornyos városkapu díszíti, az ugyancsak sérült köríratból csupán „Sigill. Liberae” szövegrész olvasható le (27. kép). Külzetén azonos írással írt eredeti címzése „Durch einen sicheren Boten von . . . zur Presburg”, majd más kéz írásával a szöveg üresen hagyott részén bejegyzik a kihagyott „Ofen” szót, ugyancsak rávezetik a császári kamarai adminisztráció teljes címét is.

Vajon milyen események állnak ennek a levélnek hátterében? Nem kétséges, hogy azt Budának török uralma idején írták és írói az itt élő keresztények soraiból kerültek ki, keltezési évszámnak megmaradt három számjegye pedig arra enged következtetni, hogy a XVII. század

80-as éveiből való. Mielőtt tehát a feltett kérdés tisztázására rátérnénk, meg kell vizsgálnunk, hogy az irodalom eddigi eredményei alapján milyen képet alkothatunk magunknak a török kézen levő Buda keresztényeinek helyzetéről.

Fekete Lajos³ főképpen XVI. századi források adataira támaszkodva nyújt részletes képet a török által megszállott Buda lakosságának viszonyairól, tanulmányának idevonatkozó részét következőkben foglalhatjuk össze: Budának a török által 1541-ben történt elfoglalása után a város német lakossága elmenekül, az itt élő magyar polgárság azonban, kiváltképpen annak kevésbé vagyonos része, helyén marad. A törökök által megejtett 1547. évi összeírásban Budán 238 gyaur (nyugati keresztény), 75 zsidó és 60 kopt (görög keleti vallású) szerepel, az 1580. évi összeírás pedig a várban és váron kívül lakó gyaur családfők számát 223-ban állapítja meg, tehát a XVI. században a budai keresztény lakosság száma lényegesen nem változott. Amint az összeírási adatokból is kiténik, a törökök az itt élő lakosságot nem nemzetiségi alapon, hanem vallások szerint csoportosították, a gyaur megjelölés tehát a magyar nemzetiség mellett németeket, olaszokat és horvátokat takar, míg a koptok rác, bolgár, görög, bosnyák és cigány elemekből tevődtek össze. Minden népcsoport élén egy vezető állt, ezeket bizonyos községi teendők elvégzésével is megbízták. A keresztény magyarok bírái és esküdtői úgy dolgoztak, mint a török városi adminisztráció egy kisebb osztálya, a magyar bíró a keresztény magyarok felett rendelkezett és csak akkora hatalma volt a magyarok között, mint a zsidó kethüdának a zsidók vagy a kopt kenéznek, azaz cigányvajdának a koptok, illetve cigányok között. A török megszállókhöz való viszonyukat talán a Budán járt Derschwamb leírása tükrözi leghívebben: „Csak arra voltak jók, hogy ide-oda szalasztva mások rendelkezéseit kövessék.” A törökök valóban csak alkalmazottjainak tekintette őket, az 1547-ben Budán bírói tisztet viselő Nagy Péterről tudjuk, hogy a török spahi tisztséget is betöltötte és ezen a címen javadalmazásban is részesült. Fekete szerint tehát a törökkori városi élet nem volt a középkori magyar autonóm élet folytatása.

A XVII. század viszonyaira vonatkozóan — megfelelő források híján — Fekete már csak feltételezésekbe bocsátkozhatik. A század elejéről ugyan még egy-két adat felsorolható, Bocskai idején Zakay András, 1615-ben Szócs Mihály, 1627-ben Turi János nevét említik bírói minőségben, az 1633. évi összeszámlálás pedig Budán már csak 14 gyaur házat mutat ki, ebből a Várban hatot (ez alatt 20—30 családot lehet érteni). Rosnyai Dávid 1683-ban Buda várában „az utolsó magyar”-ról tud, azt mondja róla, hogy van temploma és az óbudai pap jár hozzá misézni. Fekete az itt felsorolt adatokból érthető módon azt a következtetést vonta le, hogy a török uralom utolsó éveiben a budai vár egyedüli magyarjai már csak a Csonkatorony rabjai, akiknek 1663-ban gazdájuk és külön pecsétjük is volt.

A török hódoltság alatti keresztény lakosság viszonyaival foglalkozó másik figyelemre méltó tanulmány Gárdonyi Alberté,⁴ aki a kér-

dést főképpen a budai keresztény egyházakról beszámoló források szemszögéből vizsgálja. A felsorolt XVI. századi források az itt élő keresztényeknek két csoportját említik, a katolikusokat, ezek többségükben raguzaiak és más olasz kereskedők, továbbá a lutheránus magyarokat; mindkét felekezet istentiszteleteit a várbeli Mária Magdolna-templomban tartotta. A katolikus olaszok a század fordulóján elhagyják az 1598. és 1602. évi ostromok által megviselt Várat, ugyanakkor erősen megcsappan a lutheránus magyar lakosság is, az utóbbit az 1605-ben Budán járt Bocatius János kassai bíró is megállapítja, amikor a magyar iskolásgyerekek számának megfogyatkozásáról és a lutheránus pap nyomoráról számol be.

A XVII. századra vonatkozóan Gárdonyi sem sorol fel olyan adatokat, amelyek a kérdés tisztázásához hozzájárulnának. Említi az Evlia Cselebi által Budán talált és a Váron kívül lakó keresztény vlachokat, és bebizonyítja, hogy azok katolikus illírek voltak. Szerinte a Buda visszavételét megelőző években itt más keresztény nem lehetett, mint a Csonkatorony rabjai és a várbeli törököknek magyar, német és horvát nemzetiségű szolgálói.

*

Feketének és Gárdonyinak az eddig ismert forrásanyagra támaszkodó megállapításai tehát kizárják annak lehetőségét, hogy Budán a XVII. század második felében jelentősebb keresztény lakosság ittlétével számolhassunk. Amikor az újabb kutatások eredményei, így elsősorban Buda város tanácsának tanulmányunk bevezető részében is említett levele ellentmond ezeknek a megállapításoknak, a kérdés tisztázása érdekében mindenekelőtt felül kell vizsgálnunk a rendelkezésre álló források adatait, valamint az azokból levont eddigi következtetéseket.

Budán a katolikus lakosság jelenléte a XVI. század végéig — mint láttuk — biztonsággal kimutatható; soraiban magyarokat és jelentős számú olaszt találunk.⁵ A budai olaszok által betöltött szerepre a közelmúltban előkerült és ez ideig ugyancsak ismeretlen levél vet fényt. Nagy Iván, a budai olaszok prefektusa 1557. január 16-án Budán keltezett és egy Gyulaffyhoz intézett levelében arról ad hírt, hogy a keresztény foglyok kiváltása érdekében a budai béggel és basával folytatott tárgyalásai kedvezően alakulnak, egyben beszámol a politikai eseményekről is.⁶ A budai olaszok a török hódoltságot megelőző időkben a város kereskedelmi életében jelentős szerepet játszottak, ők a déli országokba irányuló áruforgalom lebonyolítói, várbeli szállásuknak Olasz utca elnevezése is tartós ittlakásuk emlékét őrzi. Nagy Iván említett szereplése is arra mutat, hogy üzleti tevékenységüket a török időkben is folytatták és összeköttetéseiket a török is igénybe vette.

A budai olasz kolóniának különálló szereplése, valamint a prefektus címnek feltűnése azonban új megvilágításba helyezi a budai keresztény lakosság szervezeti viszonyait. Nem lehet kétséges, hogy a prefektusi tisztség — bár keresztény tölti be — nem azonos a gyaurok csoportja

vezetőjének, sem pedig Buda város bírójának tisztével, ez a beosztás inkább a görög keletiek kenézéhez, a cigányok vajdájához és a zsidók kethüdájához lehetett hasonló. A város bírói tiszte tehát ezek szerint nem azonosítható az egyes nemzetiségi vagy felekezeti csoportok vezetőinek tisztével, ennek ténye egyben vitathatóvá teszi Fekete Lajosnak azon megállapítását is, miszerint a törökkori városi élet és a középkori magyar autonóm élet között nem áll fenn kapcsolat.

Köztudomású, hogy a török nem szorgalmazta a meghódolt lakosság igazgatási szervezetének a maga mintájára való átalakítását, a kérdést a maga hasznára egyszerűbben oldotta meg, csupán régi hatáskörétől fosztotta meg. E korban országszerte általánosan tapasztalt jelenség, hogy a behódolt lakosság vezetőinek hatásköre nem a hódítók hatalmából, hanem a magukat önként alárendelő, közös érdekű és közös veszedelmeknek kiszolgáltató csoportok — falu vagy város — alkalmazkodásából adódott. Budán is ez lehetett a helyzet, a bírói tiszte továbbra is keresztények — valószínűleg katolikusok — viselték, nevük említésénél mindig a város bírójaként, nem pedig csoportok vezetőiként vagy prefektusként szerepelnek. Területi joghatóságuk kiterjedhetett továbbra is az egész város területére, függetlenül attól, hogy egyes csoportok annak alávetették-e magukat, vagy sem. Amennyiben a viszonyok megengedték, a tisztségviselés külsőségeiben is igyekeztek a régi formák szerint eljárni, ezt elsősorban a régi pecsétek használata is bizonyítja. A budai tanácsnak már említett levelét lezáró és szabad királyi város körirattal ellátott pecsétje nem csak annak bizonyítéka, hogy a régi pecsétet mind ez ideig megőrizték. A pecsét használata a jogfolytonosság dokumentálása, és egyben bizonyítéka annak is, hogy a magát katolikusnak nevező tanács — a keresztény jog és felfogás szerint — a középkorinak jogutódja. A pecsétek használatát e korban más hódolt városnál is megtaláljuk, ahol ennek a szándéknak megnyilvánulása ugyancsak kimutatható. Így Pécs város tanácsa a XVI—XVII. század fordulóján Rátky Menyhértnek küldi „pöcsétes levelét”, a már törökkorban készült pecsétet a középkorban használatos városi jelvények díszítik.⁷ Ugyancsak kifejti ezt a törökök által megszállt Óbuda tanácsának a kamarához intézett 1608. évi levele, amikor a pecsétlenyomat mellé külön odaírják: „Hog mi királ ő felsége szabadosi voltunk ez peczetek bizonsagot teznek vala.”⁸ Ugyanezen pecsétnek egy kisebb változatát a városi tanácsnak egy 1656. évi levelén is megtaláljuk, a város címerét az Anjouk liliomos pajzsa és a lengyel sas díszíti, nem kétséges tehát, hogy Óbudán ez időben is a középkori királynéi város pecsétjét használták.⁹ A felsorolt példák, de nem utolsósorban a budai tanácsnak említett levele is világos bizonyítéka annak, hogy a hódolt magyar városokban — így Budán is — a városi élet a középkorinak, ha gyakran csak külsőségeiben is, de folytatása volt és Buda keresztény lakosságának érdekeit, a többi hódolt városéhoz hasonlóan, egy városi tanács képviselte.

Felmerül a kérdés, ha a város tanácsa Buda visszavételéig fennállott, milyen összetételű volt az a lakosság, amelyet a tanács képviselt,

és amely annak alárendelte magát? A kérdésre adandó válasznál egyformán figyelemmel kell lennünk a lakosság nemzetiségi és felekezeti megoszlására is. Buda várának az 1598. és 1602. évi ostromokat követő időszakáról beszámoló első híradás az 1605-ben Budán járt Bocatius János kassai bírótól származik, aki Pestről jövet a várbeli protestáns lelkészt is felkereste. Bocatius a Várhegyről visszatérőben a Duna mellett élelmiszereket árusító emberekkel találkozik, ezekről megjegyzi, hogy „noti quondam Hungaro Turcae Christiani”. E megjelölés szó szerinti magyar fordítása „az ismert hajdani magyar-török keresztények”, értelemszerűségét véve azonban „az ismert, magyarból lett török keresztények” jelzót jelenti.¹⁰ A megjegyzés nem lehet minden él nélkül, Bocatius maga protestáns, amikor a budai protestánsok megfogyatkozásában a kereszténység és ezzel a magyarság pusztulását látja, ezzel a megjelöléssel nyilván nem protestáns keresztényekre és nem valódi magyarokra céloz. A közlésből azt kell értenünk, hogy ez időben a Váron kívül valamilyen, a törökhöz szokásban és viseletben közelálló katolikus elem lakott.

Katolikus lakosság jelenlétére utal a római Hitterjesztő Bizottság, a Propaganda Fide balkáni népekkel foglalkozó osztályának 1635-ben kiadott azon rendelkezése is, amellyel a boszniai ferences tartományból lelkészeket küld Budára.¹¹ Budán tehát a jelek szerint a század fordulóján a különböző nemzetiségű és felekezeti lakosság számarányában egy eltolódás állott be. A protestáns magyarok megfogyatkoztak, ugyanakkor valamilyen, közelebből meg nem határozható, valószínűleg balkáni eredetű katolikus lakosság telepszik meg a külvárosokban. Hasonló viszonyok tapasztalhatók Pesten is, erről egy eddig ugyancsak ismeretlen forrás számol be. Lipót király 1666-ban a kamara útján a pesti obszerváns ferencesek főnökének, Derventa Máténak kérelmére 300 forintot utal ki a romladozó pesti egyházacska (ecclesiola) céljaira azzal a megokolással, hogy a pogányok között egyedüli katolikus egyház lévén, pusztulása esetén a hívek templom nélkül maradnának.¹² Tudunk arról is, hogy a pesti egyházközséget két ízben is püspök látogatja meg a Balkánról, két-háromszáz embernek szolgáltatva ki a bérmálás szentségét.¹³

Buda és környéke katolikus, valamint protestáns lakosságának soraiban bekövetkezett számszerű eltolódást történeti források is valószínűsítik. A protestáns magyarság megfogyatkozása 1595-ben következhetett be, amikor Óbuda és Békásmegyér 2066 lelket számláló lakossága a környező falvak népével együtt elhagyja ősi lakóhelyét és Esztergomban, majd Érsekújvár környékén telepszik meg.¹⁴ Az áttelepülést, amely menekülés jellegű volt, éjszaka, magyar végvári csapatok védelme mellett hajtják végre. Valószínű, hogy az események háttérben elsősorban gazdasági érdekek állanak. Földművelő lakosságnak többé-kevésbé erőszakos úton való áttelepítése ebben a korban nemigen tekinthető másnak, mint jobbagysozkoztatásnak, célja pedig a végvári harcok által sújtott hódolatlan területek újbóli benépesítése lehetett. A szöktetés, ha magyar oldalon a földművelés szempontjából nyereséget, a töröknél ugyanakkor érzékeny veszteséget jelentett.

Budának az 1598 és 1602. évi sikertelen ostromok után bekövetkezett békés korszaka a török számára újból időszerűvé tette az elvezetett munkáskezek pótlását. Ha az elmenekülteknek egy töredéke — főleg óbudaiak — idővel vissza is szivárognak, a jelentkező munkaerőszükséglet csak egy homogén népcsoport betelepítése révén volt kielégíthető. Arról, hogy ez valóban be is következett, Evlia Cselebi 1661. évi híradásában számol be, aki magyarországi útja alkalmával Budán is megfordult, így értesüléseit a helyszínen szerezhette be. Elmondja, hogy Budán „kívül a váron három oláh (vlach) templom van, ezek az oláhok (vlachok) azok a keresztyények, kik ezeren Buda javítására vannak rendelve és minden terhelő adózás alól fel vannak mentve”. Továbbiakban hozzáfűzi, hogy „Buda egész lakossága boszniai bosnyák. Némely különös szavaik vannak . . . magyarul azonban tisztán tudnak.”¹⁵ Lippa várának leírásánál ugyancsak megemlékezik az ott élő és magyarul is beszélő bosnyákokról, és azt mondja róluk, hogy nem hordanak turbánt, hanem kalpagot és a határszéliek módjára szűk ruhát viselnek.¹⁶ Ez a leírás találoan fedi a Bocatius által közölt „Hungaro-Turcae Christiani” fogalmat, a boszniai ferencesek jelenléte pedig utal a hívek bosnyák eredetére is.

Erről a népről a hódoltság utáni korszak forrásai is megemlékeznek. Vattecovich István a bosznia-argentínai ferencesek budai főnöke 1689-ben a pozsonyi kamarához intézett segélyfolyamodványában előadja, hogy a török zsarnokság idején is hirdették az Isten ígését és az érsek rendelkezése folytán az illír nyelvű katolikusok között azt most is folytatják.¹⁷ Ugyanez évben Buda város tanácsa a királyhoz fordul a budai katolikus rácokra kivetett portio elengedése ügyében rámutatva arra, hogy nagy szegénységükben föld alatti lakásaikban csaknem éhen pusztulnak (unter der Erden wohnenden undt von Armuth dahin crepiierenden catholischen Rätzen).¹⁸ Ugyanerre mutat az esztergomi érseknek egy 1712. évi oklevele is, amelyben a Ferenc rendiek felhatalmazza, hogy a Budán megtelepedett katolikus illírek lelkipozását továbbra is végezhessek, mivel azt a török időkben is ők látták el.¹⁹

Az itt elmondottakból tehát megállapítható, hogy Budán a XVII. században a polgári lakosságnak egy jelentékeny része balkáni eredetű katolikus népelem volt, amelyet egy időben többféle néven, így vlachnak, bosnyáknak, illírnek és rácnak is neveztek. A század első éveiben történt letelepedésük a budai katolikus réteg számbeli megerősödését idézte elő, ez szükségszerűen a katolikus városi tanács jelentőségének és szerepkörének megnövekedésére vezetett. A budai katolikuság ez időben — a megfogyatkozott várbeli katolikusokkal együtt — a magyarságtól elütő, nemzetiségi szempontból sokrétű népelem, amelyben a vezető szerep a német réteggé lehetett. A nyugati elemet a város iparos rétege képviselhette. Evlia Cselebi szerint a dunai vízihajtómű szerkezetét egy ügyes „frenk” iparos készítette. Amikor a Budán járt Rozsnyay Dávid 1683-ban az ott élő „utolsó magyar”-ról számol be, ezzel a valósághoz közelálló képet nyújt a budai magyarság helyzetéről. A gyaur közösség többségét katolikus idegenek alkotják, sokrétű nemzetiségeit a katolikus

egyház szervezete köti össze, valamint a magyar nyelv, amelyet mindnyájan beszélnek.

Mit tudunk a megfogyatkozott budai magyarságról? Az irodalom ezt a kérdést a Rozsnyay-féle „utolsó magyar” híradás szemszögéből vizsgálja, és ennek hatása alatt a közlésben nem csupán a budai magyarság megfogyatkozását, hanem a keresztény elem kipusztulását véli felismerni. De vajon mit is mond Rozsnyay Dávid? Budára vonatkozó beszámolását többféle változatban, leginkább csak kivonatolva használták fel, így Fekete Lajos a Rozsnyay-féle adat említésénél híradását így adja vissza: „Rozsnyay Dávid 1683-ban Buda várában az »utolsó magyarról« tud; azt mondja róla, hogy van temploma — ez nyilván valami elrejtett kápolna volt, talán a váron kívül és hogy az óbudai pap jár hozzá misézni”.²⁰ Az itt közölt változat az irodalomnak gyakran hangzatosított és megismételt adata, ebből Fekete azt a következtetést vonja le, hogy a budai keresztény felekezetek hitélete ez időben Óbudához kapcsolódott, mint az ottani katolikus vagy protestáns egyház fiókegyháza. Az óbudai lelkész által megtartott istentiszteleteknek „misézés” megjelölése ugyanakkor a pap katolikus voltára utal.

Rozsnyay Dávidnak budai útját magában foglaló diáriumát Szilágyi Sándor adta ki, az érintett rész szó szerinti szövege a következő: „A míg Budán valánk Haller Gábornak az felső várban adtak vala szállást, annál az utolsó magyarnál, kinél ott több már nem vala, Buda török kézre esésétől fogva, a többi mind elhalván, csak ez az egy maradt vala, és mind az egynek éltéig azon privilégium tartott is, melyet adott volt szultán Szolimán császár akkor, mikor a németet belőle kiverte, az ottan maradni akaró magyaroknak, a templomot is bírja ez az egy magyar, és a harangozás is meglött kétszer napjában, a cultus is a templom, hová a ministeriumra az ő budai pap járt be minden impedimentum nélkül, ki is sine posteritatus deficiált. Ennek első házában vala Haller Gábor szálláson.”²¹ Íme, egy pontatlan közlés mennyi félreértésnek és helytelen következtetésnek lehet eredője. Kétségtelen, hogy a közölt események múlt időben való előadása zavarólag hat. Ezt a naplóknál szokatlan előadásmódot annak tulajdoníthatjuk, hogy Rozsnyay útleírását pár esztendő elmúltával, Buda visszafoglalása után vethette papírra, ekkor pedig a budai protestánsok egyházi élete már valóban a múlté volt. Az eredeti szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a budai keresztény egyház ez időben protestáns volt, hol nem misézik, hanem kultuszt tart az óbudai pap. A naponkénti kétszeri harangozás ténye kizár minden titkos kápolna létezésére vonatkozó feltételezést, de nem is volt erre szükség, hiszen az óbudai pap is háborítatlanul jött fel a Várba az istentiszteletek megtartására. De vajon kinek tartotta azokat? A budai utolsó magyarnak, aki nyilvánvalóan az egyházi és harangozó tisztét is betöltötte? Ha ez valóban így volna, akkor inkább arról kellene hallanunk, hogy az utolsó budai magyar az óbudai istentiszteleteket látogatja és a budai templomot feladja, mivel hívek híján nem képesek azt fenntartani.

Ha meggondoljuk, hogy Rozsnyay értesülése Haller Gábor szállásadójától származik, akinek viszonyai megengedik, hogy két- vagy több-

szobás hajlékából az első házat vendégének átengedje, nem lehetett Budának egy mostoha körülmények közt élő magyarja. Valószínű, hogy „ez az egy magyar, ki a templomot is bírta”, az ugyancsak protestáns és magyar szállóvendégének tisztségéből eredő szerepkörét és jelentőségét — az egyháznak ez időben papja nem lévén — eltúlozva adta elő. Három évvel később, 1686-ban, — mint arra még rámutatunk — Vetsey Mátyás személyében Budának ismét van protestáns papja. A hívek számát illetően, ha ez nem is volt nagy, és — feltételezve, hogy a Várban valóban csak egy magyar lakott — a városban való jelenlétük még az 1686. évi ostrom idején is kimutatható: Cornaro velencei követ jelentésében hat Budáról kimenekült magyart említ.²²

Az itt közölt források adatainak látszólag ellentmond Scherer György jezsuitának az 1595. évi pozsonyi országgyűlés idején megtartott és Ein trewherzige Vermahnung cím alatt kiadott beszéde, amelyben arról ad hírt, hogy a török Budán ez évben elvette a keresztények templomát.²³ Gárdonyi, a már említett munkájában, legfőképpen erre az adatra alapozza a keresztény hitélet megszűnésére vonatkozó feltételezését. Ha nincs is okunk a hír megbízhatóságát kétségbevonni, a budai protestáns egyházra mégsem vonatkozathatjuk. Ismerve e kor felekezeti ellentétektől áthatott légkörét, biztosra vehetjük, hogy a jezsuita Scherer keresztény megjelölés alatt kizárólag csak katolikusokat értett, a templom elvétele tehát csak a katolikusokat érintette. Amíg tehát Budán a katolikusok hitélete ettől az időponttól kezdve valószínűleg a boszniai ferencesek megjelenéséig szünetelt, a protestánsoknál ez nem következett be, hiszen Rozsnyay értesülése szerint is Szolimán császár privilégiuma az utolsó magyar éltéig érvényben volt. Erre utal Bocatiusnak már említett közlése, majd Lampe Adolfnak *Historia ecclesiae reformatae* című munkája is, amely protestáns magyar papoknak Budán 1629-től 1686-ig terjedő időben való működését biztonsággal állítja.²⁴ Hasonló viszonyok lehettek a pesti oldalon is. Az evangélikus predikátorok jegyzékét magában foglaló XVIII. századi kéziratos munka a Túróc megyei Ivánkafalva predikátoráról, Bartholomaeides Jánosról megemlíti, hogy 1674-től kezdődően a pesti egyházat vezette.²⁵

Az a kép, amely az itt közölt — eddig részben ismeretlen — forrásanyag felsorolásával elénk tárul, új megvilágításba helyezi Buda és Pest hódoltságskori történetét. Annak ténye, hogy fővárosunk a török uralom idején, ha nem is tisztán magyar, de mindvégig keresztény város maradt, elsősorban a budai kereszténység XVII. századi kipusztulásáról szóló tévhitet dönti meg. Ez a felismerés egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy a Buda katolikus tanácsának létezésére utaló adatot megfelelő történeti keretbe illeszthessük és ugyanakkor megállapítsuk azt is, hogy a középkori Buda városi életének folytonossága a hódoltság idején is fennállott, és ennek fonala akkor szakadt meg, amikor a császári csapatok 1686-ban Budát elfoglalták.

Ezen kitérés után fordítsuk figyelmünket ismét tanulmányunk eredeti tárgykörére, Buda város tanácsának már említett levelére, amelynek keltezési időpontja mind ez ideig tisztázatlan. Mint említettük,

keltezési évszámának sértetlen számjegyei a XVII. század 80-as éveire utalnak, a levél tartalmát figyelembe véve pedig ezt az időközt az 1680—86-os évekre szűkíthetjük. További útmutatásul szolgál a levélnek a kamarai adminisztrációhoz történt címzése is. Ezt az intézményt, amely az udvari kamarából nőtt ki mint a kincstári bevételek biztosítását szolgáló preventív szerv, az 1684-ben megindított és az ország felszabadítását célul kitűző hadműveleti előkészületekkel egyidejűleg szervezték meg. Az udvari kamara 1684. szeptember 12-én e célra Belchamps Károly vezetése alatt egy kamarai adminisztráció elnevezésű bizottságot rendel ki, ennek működését azonban — mivel Budavár ostromát november 3-án abbahagyják — időszerűtlensége miatt átmenetileg beszüntetik.²⁶ Az 1685. évi hadműveleteket Érsekújvárnak július hó első napjaiban megindított ostroma nyitja meg, augusztus 16-án történt elfoglalása után a felszabadítók kezére jut még az Esztergom, Vác, és Pest vonalához tartozó terület, amikor is Belchamps Károly, majd október 2-án Werlein János István lesz az adminisztráció vezetője. 1686-ban, Buda visszafoglalása után, az adminisztráció mint felügyelőség a kamara állandó budai ki- rendeltségeként működik.

Buda város tanácsának levelét az említett évek valamelyikén, július 17-én keltezték, éspedig olyan esztendőben, amikor az adminisztráció már létezett, Buda viszont még török kézen volt. Az 1684-es esztendőt figyelmen kívül kell hagynunk, mert ez év július 17-én Budán ez intézményről mit sem tudhattak még, tekintve, hogy csak szeptember 12-én alakult meg. Nem írhatták a levelet 1686-ban sem, mert Buda ostroma június derekán már megkezdődött, a levélből viszont a császári seregek várható jöveteléről értesülünk. 1685. július 17-én Érsekújvárt már két hete ostromolják, ennek sikerétől függ a hadjárat további sorsa. A kamarai adminisztrációnak előző évi életrehívása érthető módon felcsigázza a felszabadulás után vágyódó budaiak reményét. Az 1685. évi hadjárat idején ide fordulnak panaszaikkal, innen várják megsegítésüket és ide továbbítják a vállalkozás sikerét előmozdító titkos értesüléseiket.

Mi lett a törökkori Buda tanácsának és keresztény lakosságának sorsa? A kérdésre adandó válasz csak feltételezésekre támaszkodhat. A külváros illír lakossága, valószínűleg már az 1684. évi ostrom idején, elmenekült, lehetséges, hogy Csepel-szigetén húzódott meg. Buda visszavétele után jelentős számban itt találjuk az illíreket, s Budára csak egy részük települ vissza.²⁷ A várbeli keresztények sorsáról egy nyugaton napvilágot látott és a kudarchafult budai ostrom eseményeit bíráló Rom bereue dein Geld nicht... című röpirat közléséből értesülünk.²⁸ Kifogásai között megemlíti, hogy jobb megoldás lett volna mindjárt az ostrom legelején kedvező feltételek mellett megegyezésre jutni és a Várnak megszerzését ily módon biztosítani, mert ezzel „sok ezer keresztény lakost lehetett volna megmenteni Buda várában, mert a törökök, miután látták a császári hadak támadásának véres komolyságát, rákényszerítettek a keresztényeket, hogy a várfalakon és sáncokon saját véreik ellen harcoljanak, ha pedig a parancsnak ellenszegültek, lefejezték őket”.

A város keresztény lakossága az 1684. évi ostromot, úgy látszik, ha megfogyatkozva is, sok gyötrelem és szenvedés árán túlélte, erről az 1685. évi levél is tanúskodik. Az 1686. évi ostrom idején Cornaro velencei követ jelentéséből értesülünk róluk: „...ismertető jel megállapítását kérték azon célból, hogy a vár megrohanása után kíméletben részesíthetők legyenek”.²⁹ További sorsukról mit sem tudunk, feltételezhető, hogy az elkeseredetten védekező törökök keresztényellenes gyűlöletének áldozatai lettek. Az 1685. évi levél tanúsága szerint a tanács és a törökök közti viszony — nyilván az 1684. évi események hatása alatt — már igen feszült volt. A tanács egy tagjának megcsonkításáról szóló hír, valamint a városkapú átadását célzó felajánkozás is már egy olyan légkörben íródhatott, amely egy elkövetkezendő tragédiának veti előre árnyékát. Az események arra is mutatnak, hogy a törökök keresztényellenes gyűlölete elsősorban a katolikusok ellen irányult. Vetsey Mátyás budai protestáns pap túléli az ostromot, őt nem a törökök bántották, hanem a felszabadító császáriak törnek életére, akikkel szemben Baggossy László ezredes védelmezi meg.³⁰ A Vár bevételeéről beszámoló és Európa-szerte különféle változatokban megjelenő híradások között hiába kutatunk a budai keresztények sorsára utaló adat után, csupán mintegy száz magyar és húsz német rab megszabadításáról számolnak be ezek is — a rab megjelölésükből ítélve — a Csonkatorony foglyai lehettek.³¹ Szó esik a menekülő zsidókról, akiket a hajdúk a Vizirondellánál fogtak el,³² ugyancsak megemlékeznek a cigányok csoportjáról is, ezekből mintegy harminc asszony esik a császáriak fogságába,³³ a keresztény lakosságról azonban nincsen már mit mondaniuk. A város régi hagyományait fenntartó tanácsa és keresztény lakossága együtt pusztul el Buda középkori emlékeit őrző falaival.

Ennek a pusztulásnak bekövetkeztét egy későbbi eseménysorozat is valószínűsíti. A felszabadult város újból benépesül, a romokon új élet indul meg, amelynek irányítását egy új városi tanács veszi át; s 1689-ben feltűnik a város új pecsétje is, ennek képe azonban eltér az 1685-ben használt pecsététől. Budán ez időben a négy évvel korábban használt és a középkori városcímerrel díszített ősi pecsétet már nem ismerték.³⁴ A régi városi jelvények elhagyása semmi esetre sem tulajdonítható nemtörődömségnek, hanyagságnak, vagy akár a régi hagyományok lebecsülésének. Budának a királyi városokat megillető hajdani kiváltsága még él a nép emlékezetében, ennek újbóli elnyerésére törekszik a város újdonsült polgársága is. Így kapóra jön János királynak váratlanul feltűnő és Szirmay István országbírói ítélmester birtokában levő 1538. évi aranypecsétes kiváltságlevele, amely a város régi jogait és kiváltságait összefoglalta, bővítette és megerősítette. Szirmay felhasználja az új telepések jóhiszeműségét és hiúságát, s 1692. október 25-én szerződést köt a tanáccsal, amelyben a kiváltságlevelével átengedése fejében magának bőséges jutalmat biztosít.³⁵

A régi kiváltságok felélesztésének és elismertetésének ügye azonban nem ment olyan egyszerűen. Az ellenkirály oklevelének Bécsben nem sok hitele volt, a felszabadított országrészekben működő katonai igazgatás

pedig nem jó szemmel nézte a hatáskörének csökkentésére irányuló kísérleteket, így minden költség és fáradozás egyelőre eredménytelennek bizonyult.

Közben előkerült I. Ferdinánd aranypecsétetes oklevele is; az eddigi sikertelenségek következtében egymással meghasonlott és már-már elvándorlással fenyegető polgárság jogos kívánságának teljesítése nem volt tovább halasztható. I. Lipót 1703-ban visszaszállítja a város régi kiváltságait, a város címerét ekkor már — János király oklevele alapján — újból a régi középkori jelvények díszítik.

Budán a városi élet folytonosságának 1686-ban megszakadt fonát tehát nem az élő gyakorlat, hanem a holt betű menti át az utókornak. A város katolikus tanácsának 1685-ből fennmaradt levele, egy lezáródó korszaknak utolsó emléke, Buda története szempontjából egyúttal az a láncszem is, amely a török hódoltságot megelőző és követő korszakok eseményeit összeköti.

J E G Y Z E T E K

¹ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). Nemzeti Múzeum-törzsanyag, fasc. 1687 No 72.

² A levél a rávezetett kézjegy tanúsága szerint a Jankovich-gyűjteménnyel kerülhetett a Nemzeti Múzeum birtokába, ez alkalommal történetelt a hiányos évszám kiegészítése is.

³ *Fekete L.*, Budapest a törökkorban. Bp. 1944, 168—175.

⁴ *Gárdonyi A.*, Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936, 13—33.

⁵ Uo. 14.

⁶ OL. Nemzeti Múzeum törzsanyag, fasc. 1557. No 101. A levelet jelentőségére való tekintettel teljes terjedelmében közöljük:

„Tysztölenőö wramnak azolgalatomath yzenem. Mynap el küldöttem lewelet the K. Josa Deak wram Byraytwl, mastanis kwldök kgnek mynt byzott wramnak,

Először aszt yzenöm kegnek, az Josa wram Jobbagyt az Begtwl ky szörzöttem byzon nag' nehezen 250 ft, meg yzentem Josa wramnak, hog Janos Wramnak agg'a, az Nikola waltsagába, Az byraktwl keth száz aranat kültem neky, azzal hat száz ft, horwath Gaspár wram ad 50 foryntot, ezzel myndönöstül meg lészön az waltság, keröm ü keget, külge meg mennel hamarabb leheth.

Az Passával mynden yooth wegesztem the kegd felööl myndönben igön igery magát. Az hatalmas Chaszár byzonnal ky yw ez esztendőöbe. Azert lassa the kegtök, myth kell éheléködnötök [?] igön kerlek, emlékezzetök meg az en beszédömrül es ydegen wysell gonoth reyá. Az Bebek zent Antal estyn be yüwe Budára, nag' gloriawal, az chaszár zaszloyát meg adák neky zent Antal napján mondhatatlan nag' gazdagsaggal es pompával. Mell mostanis az en hazamnál wag'on, azt nem twdom mykor meg'en el. Az leyannak Walami kellett, myndent meg kwlthem, az Cristina hazanal wagon, igön betegös, myhelt meg gogwl, azontwl meg kwldöm the k. nek. Myndenben tyetök wagok. Bwdan zent Antal napjan Anno 1557.

hamar hamar

Walazt aggon the kegtök

raptim raptim

Nog Ywan prefectus

Italorum Budensium we. M. do. servitor"
(vestrae magnifici dominationis servitor)

⁷ *Holub J.*, Pécs város pecsétel. Janus Pannonius Múzeum évkönyve. Pécs 1958, 141.

- ⁸ *Gárdonyi i. m. 32.*
⁹ OL. Magyar Nemzeti Múzeum törzsanyag, 1656. No 92.
¹⁰ *M. Bel.*, Adparatus ad Historiam Hungariae. 334.
¹¹ *Fekete i. m. 160.*
¹² OL. Jankovich-cs. It-a, fasc. 45. p. 874.
¹³ *Fekete i. m. 162.*
¹⁴ *Gárdonyi A.*, Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936.
¹⁵ *Karácson I.*, Evlia Cselebi Magyarországi utazásai (1660—1664). Török—Magyarkori Történelmi Emlékek. 250.
¹⁶ Uo. 21.
¹⁷ OL. Magyar Nemzeti Múzeum törzsanyag, 1689/b. No 83.
¹⁸ *Nagy L.*, Rácok Budán és Pesten (1686—1703). Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 58.
¹⁹ *Gárdonyi i. m. 160.*
²⁰ *Fekete i. m. 160.*
²¹ *Szilágyi S.*, Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történelmi maradványai. Magyar Történeti Emlékek. Pest 1867, 487.
²² *Gárdonyi i. m. 16.*
²³ Uo. 15.
²⁴ Uo.
²⁵ Székesfehérvári Állami Levéltár. Jankovich-cs. It-a. Prédikátorok jegyzéke, 187. old. (Filmfelvétel: Széchényi Könyvtár. Filmtár. 33. sz. tekeres, 1250. sz.)
²⁶ *H. Pálffy I.*, A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky-émlékkönyv. Bp. 1937, 474—487.
²⁷ *Kubinyi A.*, Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 230.
²⁸ *Kelényi B. O.*, A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936, 73.
²⁹ *Gárdonyi i. m. 16.*
³⁰ Uo.
³¹ Uo.
³² *Kelényi i. m. 67.*
³³ *Károlyi A.—Wellmann I.*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936, 148.
³⁴ *Toldy L.*, Budapest régibb és újabb czimerei. Különlenyomat az Ország-Világ 1896. febr. számából. 8. old.
³⁵ *Gárdonyi A.*, Buda város közigazgatása s közigazgatási viszonyai a XVII. század végén. Századok (1916) 477.
A Buda városi önkormányzatának visszaállításával kapcsolatos eseményekkel foglalkozó irodalomra jelen tanulmány lektora, Kubinyi András hívta fel a figyelmünket, amiért ez úton is köszönetünket fejezzük ki.

M. Jankovich

DER CHRISTLICHE RAT DER STADT OFEN (BUDA) ZUR ZEIT DER
TÜRKENHERRSCHAFT

Die archivarische Forschung, die sich die Aufschließung von geschichtlichen Denkmälern unserer Hauptstadt zum Ziel gesetzt hat, kann über die Auf-
findung von bisher unbekanntem, sehr beachtenswerten Angaben betreffs der
Verhältnisse in Ofen während der Türkenzeit berichten. Es ist ein aus den 80-er
Jahren des 17. Jahrhunderts stammender Brief des Stadtrates an die Kammer-
administration zum Vorschein gekommen, der Mitteilungen über die Willkür
der Türken und andere geheime, der Einnahme der Festung dienende Informationen
enthält. In der Geschichtsliteratur hatte man bisher die Ansicht vertreten, daß

das städtische Leben in Ofen zur Türkenzeit keine Fortsetzung des autonomen ungarischen Lebens des Mittelalters darstellte, ferner, daß die Besatzungsmacht die in der Stadt verbliebene zivile Bevölkerung gemäß ihrer Konfession in Gruppen von Giaurs, Kopten und Juden teilte, an deren Spitze sie je einen Vorsteher duldeten, der von ihr gelegentlich auch zur Verrichtung von untergeordneteren administrativen Aufgaben herangezogen wurde. Aus den früheren Quellen glaubte man auch annehmen zu können, daß die christliche Bevölkerung Ofens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts sich dermaßen gelichtet habe, daß die dortigen Christen vor der in 1686 erfolgten Rückeroberung weder eine bedeutende Gemeinschaftsorganisation noch eine Kirchengemeinde besessen hätten.

Gerade aus diesem Grund ist aber der in deutscher Sprache geschriebene Brief von besonderer Wichtigkeit, weil sich in ihm der unterschreibende Rat der Stadt katholisch nennt und zu seiner Versiegelung das mittelalterliche Siegel der Stadt Ofen benützt. Wie man feststellen konnte, haben auch anderorts die Räte der von den Türken besetzten ungarischen Städte ihre alten Siegel weiter verwendet und dieser Umstand hat eine tiefe Bedeutung. Die Benützung der alten Siegel ist nämlich eine Bestätigung der Rechtskontinuität des alten autonomen Wirkungskreises. Demnach war, laut Zeugnis des Briefes, der am Ausgang des 17. Jahrhunderts in Ofen tätige Stadtrat der Rechtsnachfolger des mittelalterlichen und die Kontinuität wurde erst unterbrochen, als die kaiserlichen Truppen in 1686 die Festung zurückeroberten.

Nannte sich aber der Stadtrat »katholisch«, so kann man mit Grund annehmen, daß auch die katholische Bevölkerung Ofens in jener Zeit nicht unbeträchtlich an Zahl war. Umsomehr scheint diese Annahme wahrscheinlich, als sie durch die Aussage einiger Quellen noch gestützt wird. Letztere berichten nämlich über die Anwesenheit in den Vorstädten Ofens von »Welschen«, »Illyrier«, »Bosniaken« oder »Raiczen« benannten Einwohnern, deren Seelsorge, wie man weiß, von den bosnischen Franziskanern versehen wurde, und die also Katholiken waren. Es ist ebenfalls wahrscheinlich, daß die gewerbetreibende Schicht der alten, insbesondere deutschen und italienischen Bevölkerung der Stadt auch im Laufe des 17. Jahrhunderts in Ofen verblieben war; somit setzte sich die Bewohnerschaft Ofens während der Türkenzeit aus einem sehr vielschichtigen, verschiedenen Nationalitäten angehörenden Volkselement zusammen, das von der katholischen kirchlichen Organisation und der von allen gesprochenen ungarischen Sprache zusammengehalten wurde.

Im Verhältnis zu den Katholiken war die Zahl der Stadteinwohner ungarischer Nationalität die überwiegend reformierten Glaubens waren, wesentlich geringer, obgleich mit den ersteren verglichen, ihre Lage viel günstiger war. Es gibt Anzeichen dafür, daß sie von den Türken bis 1686 im Besitz der in der Festung befindlichen Kirche belassen wurden.

Sucht man nach weiteren Spuren über das Schicksal der christlichen Einwohnerschaft Ofens, so macht man die Feststellung, daß diese während der Belagerung in 1686 dem Christenhaß und der Rache der erbittert kämpfenden Türken zum Opfer gefallen sind. Unter dem Nachrichtenmaterial, das die Einnahme der Festung schildert und in ganz Europa in den verschiedensten Fassungen erschienen war, sucht man vergebens nach irgendeiner Kunde über das Los der Christen in Ofen. Man findet in ihnen Berichte über fliehende Scharen von Juden, über Zigeuner, die von den Kaiserlichen gefangen wurden, jedoch über die christliche Einwohnerschaft wissen sie nichts auszusagen: der Rat und die christliche Bevölkerung der Stadt gingen zusammen mit der Festung, dem Wahrzeichen der mittelalterlichen Größe Ofens zugrunde.

Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai

1873-ban jelent meg Rómer Flóris könyve „A régi Pest”-ről. Ő még látta itt-ott romjaiban a régi várost, az induló nagy építkezések munkája közben, a csatornák és épületek alapjainak ásásakor, valamint a bontásra kerülő barokk lakóházak és paloták falaiban a középkori köveket. Ekkor merült fel benne a gondolat, hogy „Pest városa műemlékeiről, régiebb építményeiről és erődítéseiről lehetőleg kimerítő egyedíratot” nyújtson. Érezte, hogy ezzel sietnie kell, mert mint írta, „arra intenek fölötte lázas haladásunk rohamai, és azon mindent újjító és sarkából kiforgató viszketeg, mely egyáltalán tabula rasa-t tervez, hogy ne is legyen előkép, mellyel mai ephemer teremtményeinket, mintegy szégyenítőleg összehasonlíttani lehessen”. Célja az volt, hogy „az, ami még irattárainkban fellelhető, de talán már nem sokára a hasztalan lom közé fog hanyatni, megóvassék; a mit öregebbjeinktől még tanulhatunk, fenntartassék, közzététessék; egy szóval, mentessék meg mindaz, mi majd valaha hazánk fiait rendkívül gyorsan emelkedő és terjedő városunk ősrégi magváról, a napról napra mindinkább változó és majdan föl nem ismerhető pesti belvárosról hiteles kútfők nyomán, igen szorgalmas fürkészések után még ma kitudható és bebizonyítható”.

Rómer könyvének különös és máig maradandó érdeme, hogy „tüzetesen” tárgyalta „Pestnek a török csapás után való újjászületését”, s munkáját „levéltári fürkészések” adataiból építette fel. Felismerte azt, amit a későbbi egyedírók, monográfusok sajnos elfelejtettek, hogy milyen megbecsülhetetlen történelmi anyag lappang, „nemcsak az okmányokban, a pörös iratokban, az ülések jegyzőkönyveiben, hanem a telekkönyvek régibb köteteiben, a városok számadásaiban és egyéb bármily csekély értékűeknek látszó iratokban is”. Tudta azt, hogy a monográfusnak nem lehet többé a fő feladata, hogy „a nyomtatványokban elszórt adatokat szép, hangzatos szavakkal összefűzze: quodlibet gyanánt összevissza hányja, vagy ragyogó irállal a világ — vagy a hazai történelem mezején kopott általánosságokban tündököljék”.

Rómer Flóris „többhavi vakoskodás”-a eredményeiből nemzedékek éltek, pedig ő csak úgy gondolta, hogy „korszerű adalék gyanánt fog ezen vázlat tekintetni, mivel oly kérdéseket is szellőztet, melyeket eddigi íróink figyelmükre nem igen méltattak”. Ő „más szaktársakat hasonló kísérletekre” buzdított,¹ de azok, néhány hasznos, de szerény kivétellel csak az ő adatainak felhasználásáig jutottak el. Rómer óta nem történt